

Omkring den socialdemokratiske historieskrivning 1940-1945

Et svar fra dr.phil. Hans Kirchhoff til Folketingets formand, fhv. udenrigsminister K.B. Andersen, hvis indlæg ex auditorio i forbindelse med forsvaret af Hans Kirchhoffs disputats, Augustoprøret 1943, er trykt i HISTORIE XIII, 3, s. 133.

Det er glædeligt, at K.B. Andersens opposition ved min disputats, *Augustoprøret 1943*, nu er kommet på tryk. Det giver mig nemlig lejlighed til at svare mere sammenhængende og systematisk, end det var muligt under handlingen, og jeg kan samtidig få korrigeret *Aktuelts* referat næste dag, hvorefter Kirchhoff erklærede sig helt enig med KBA. Det modsatte var naturligvis tilfældet – men sætternissen har det jo med at optræde så vældig belejligt!

Det lyser ud af KBA's opposition, at han ikke sympatiserer med min disputats. Han kan ikke lide den, fordi den forholder sig kritisk til samarbejdspolitikken og dermed til hans eget parti og den socialdemokratiske fagbevægelse, der var en af denne politiks stærkeste og mest loyale støtter. Han kan ikke lide den, fordi den bryder med den myte, som ikke mindst den socialdemokratiske historieskrivning har arbejdet så intenst på at opbygge efter krigen, nemlig at bruddet i august 1943 var tilstræbt og foranlediget af de politiske partier. Og han kan ikke lide den, fordi den fokuserer på en situation, hvor den nationale konsensus brød sammen efter et folkeligt pres nedefra og uden om de parlamentariske organer – hele den affære hører efter KBA til de mindre brikker i den historiske mosaik, og jeg burde have holdt mig til de store.

Nu er det jo en ærlig sag ikke at sympatisere med undersøgelsens genstand eller med forfatterens grundforestillinger og hans syn på forholdet mellem kollaboration og modstand. Om KBA med sin store politiske erfaring havde rejst denne debat, kunne der måske være kommet noget væsentligt og spændende frem. Men det gør han bare ikke. I stedet vælger han at angribe undersøgelsen for manglende dokumentation – hvor uenigheden i virkeligheden som så ofte før i en faglig debat dækker over noget helt andet – nemlig over forskelle i værdier. Dette er efter min mening en af årsagerne til, at kritikken fremstår så uforpligtende og gold.

En anden årsag – tror jeg – ligger i, at KBA slet ikke har læst min bog grundigt nok. Han har kun punktlæst den – først og fremmest naturligvis

indledning og konklusion – og formår derfor aldrig at argumentere sammenhængende for andre og mere konsistente hypoteser, end dem jeg lægger frem. I stedet slår han ned på enkelte isolerede udsagn og vurderinger uden at kunne se dem som en del af en større dokumentation. Således angriber han også flere af afhandlingens resultater uden overhovedet at anføre, hvad det er han finder utilfredsstillende eller forkert. Samtidig opregner han en række spørgsmål, der burde være undersøgt fremfor dem, der faktisk er blevet det – men igen uden at vi får at vide hvorfor. Og endelig påberåber han sig en autoritet som aktør og vidne – uden at det overhovedet er muligt for den udenforstående at kontrollere de oplysninger, der lægges frem.

Denne generelle mistæneliggørelse af afhandlingens resultater er vanskelig at få hold på og derfor også vanskelig at imødegå. Jeg skal alligevel i det følgende forsøge at tage nogle af KBA's kritikpunkter op. Men generelt må jeg for den bredere argumentation henvise til *Augustoprøret*.

1.

KBA hævder aldrig tidligere at være stødt på *kommunistfrygten* som et motiv bag bruddet den 29. august 1943 og henviser her til sine »mange og hyppige« samtaler med ledende politikere under besættelsen. Argumentet tvinger til nogle kritiske overvejelser mere generelt om den mundtlige beretning som kilde og mere specielt om KBA's person.

KBA var i 1943 programsekretær i radioens foredragsafdeling under magister Jens Rosenkjær. Via denne fungerede han i perioder som sekretær for »De ældres Raad«, en kreds af embedsmænd og politikere med højskolebaggrund, der i 1940 deltog i opbygningen af den folkelige front imod DNSAP. Man støttede med vejledning og erfaring og med politiske informationer og penge og var bl.a. med til at finansiere Dansk Ungdomssamvirke, paraplyorganisationen af danske politiske og kulturelle ungdomsforeninger, der under ledelse af professor Hal Koch blev en af samarbejdspolitikens vigtige støtteorganisationer. Det skal ikke betvivles, at KBA via arbejdet i »De ældres Raad« og Dansk Ungdomssamvirke havde gode politiske forbindelser (således sad både den radikale Jørgen Jørgensen og Venstres formand Knud Kristensen i »De ældres Raad«), men det var ikke nogen placering, der gav andel i de centrale politiske beslutninger. KBA var ikke medlem af rigsdagen og befandt sig ikke i toppen af den socialdemokratiske partipyramide. Fra november 1943 og indtil kapitulationen var han med til at redigere politikernes illegale blad »Den danske Parole« og havde i denne egenskab kontakt med Aksel Møller og H.C. Hansen – men stadigvæk i beslutningssystemet.

mets periferi. Det forekommer således ikke troligt, at man skulle have delagtiggjort ham i et så inopportunt politisk argument, som at bruddet med tyskerne skyldtes frygten for kommunisterne.

KBA's fremtrædende position i dansk og socialdemokratisk politik i 60'erne og 70'erne bør således ikke smitte af på hans beskedne politiske placering under besættelsen og kan ikke give hans erindringer fra den gang karakter af *inside observation*.

Hvad endelig angår den mundtlige kilde på 30 års afstand – og her taler jeg generelt og ikke om KBA – tror jeg, at de fleste samtidshistorikere vil være enig med mig i, at denne ikke kan benyttes uden samtidigt kontrolmateriale og i hvert fald slet ikke, når det drejer sig om et så kontroversielt emne som det behandlede. Erindringen er jo ikke nogen uforanderlig størrelse, men resultatet af en proces, hvor mange ydre påvirkninger griber ind. Noget erindringsstof er lettere påvirkeligt end andet. Ydre dramatiske begivenheder mindst, mere rutinemæssige oplevelser mere – for slet ikke at tale om noget så diffust som følelser, holdninger og argumenter. Professor Henning Poulsen, der har arbejdet både praktisk og teoretisk med interviewet som kildetype, advarer stærkt imod overhovedet at benytte de mere påvirkelige elementer i erindringen og nævner specielt vurderinger, fremhævelser, motivforklaringer og årsagssammenstillinger samt tilsyneladende neutrale elementer, som man kan formode er afledt heraf («Om samtidshistorisk intervjuing» i: *Scandia 1968 s. 217*). Hvis KBA – som hævdedet – aldrig har hørt politikerne nævne kommunistfrygten som et argument bag nej'et den 28. august, har han formentlig heller ikke skænket det en tanke i de forløbne 30 år. Det forekommer derfor ikke troligt, at han nu pludselig skulle kunne reproducere en erindring om noget, der aldrig er blevet sagt! Derfor, og fordi KBA i 1940'erne stod i samarbejdspolitikens periferi, kan jeg kun tillægge hans vidneudsagn ringe værdi.

Nu ville sagen naturligvis have stillet sig ganske anderledes, hvis KBA kunne basere sin erindring på egne samtidige optegnelser. Men det synes jo ikke at være tilfældet. Ellers ville han næppe have ladet et så stærkt argument ligge, og han ville ikke have grebet til den fortvivlelsens udvej at citere en artikel af Aksel Møller fra *Den danske Parole* i marts 1945, hvori denne dementer, at der skulle herske nogen russerfrygt blandt politikerne. Nu er russerskræk jo ikke det samme som kommunistkræk, og situationen i august 1943 jo en hel anden i marts 1945 – men bortset fra dette tolker KBA jo heller ikke Aksel Møller rigtigt! Stedet er ikke her til at fordybe sig i befrielsessituationen. Men enhver med kendskab til be-

sættelseslitteraturen vil vide, at netop bolshevikfrygten var en helt dominerende faktor bag partisystemets dispositioner i foråret 1945 og f.eks. den afsluttende årtal til de gamle politikeres canossa-gang i regeringsspørgsmålet (se f.eks. Hæstrups *Hemmelig Alliance II* (1959), Ulf Torells *Hjælp til Danmark* (1973) og senest P. Roslyng-Jensens *Værnenes politik – politikernes værn* (1980) samt mine egne på Foreign Office-materialet baserede kronikker »Politikernes frygt for befrielsen« i *Politiken* 4. og 5. maj 1980).

Aksel Møllers artikel i *Den danske Parole* er – som det så ofte er tilfældet med åbne kilder – ikke noget bevis for, at politikerne ikke frygtede russerne eller DKP, men tværtimod et udtryk for det modsatte. Den skulle besværges bolshevikskrækken i befolkningen for at forhindre rygter og uro og den opløsning i moral og loyalitet, som alene systemfjenderne kunne profitere af. I virkeligheden peger KBA her ufrivilligt på den kontinuitet, der kan påvises i politikernes overlevelsesstrategi efter Stalingradslaget i vinteren 1943, da det blev klart, at Hitler ikke kunne vinde, og at Sovjetunionen ville indtage Tysklands plads. Og han slår sig selv på munden, når han samtidig i en eftersætning erkender, at politikerne selvfølgelig havde en forståelig frygt for kaotiske tilstande efter krigen (Historie XIII, 3 s. 134). Ja, men det var jo netop problemstillingen i august 1943, da fredsoptimismen kulminerede efter begivenhederne i Italien, og mange så den tyske kapitulation lige om hjørnet. Henvisninger til kommunisterne, til kaos og opløsning og til faren for at miste kontrollen med befolkningen – ja, sågar til borgerkrig – er legio blandt forhandlerne på Christiansborg i disse dage (se f.eks. II s. 297, 303 f., 308, 331, 335, 337, 350 f., 358, 419, 421, 449 og 485).

Og her kan vi naturligvis igen ikke se det politiske system isoleret fra strømningerne i det øvrige Europa, hvor bolshevikfrygten fra vinteren 1943 blev en stadig mere afgørende faktor i både kollaboratørregimernes og de vestallieredes militære og politiske beslutninger. Jeg havde i disputatsen hverken tid eller plads til at arbejde dette internationale tema igennem og måtte nøjes med nogle få og usystematiske om end efter min mening naturligvis ikke uvæsentlige iagttagelser (I s. 207f.). Men jeg er ikke i tvivl om, at vi med bolshevikfrygten fra 1943 står over for en hoveddrivkraft i de sidste krigsårs historie, der har sit klare parallellforløb i kampen mellem status quo-kræfterne og de samfundsændrende kræfter under og efter første verdenskrig. Jeg kan nu henvise til et par bøger, der er kommet efter manuskriptets færdiggørelse, og som bringer en mere systematisk dokumentation for denne antagelse, nemlig *Mark A. Stoler: The Politics of the Second Front. American Military Planning and Diplo-*

macy in Coalition Warfare, 1941-1943 (1977) og *Arthur L. Smith: Churchill's German Army. Wartime Strategy and Cold War Politics 1943-1947* (1979).

Vojtech Mastny gør i *Russia's Road to the Cold War. Diplomacy, Warfare, and the Politics of Communism, 1941-1945* (1979) opmærksom på, at frygten for en separatfred mellem Tyskland og USSR var stærkt udbredt i vesten i sommeren 1943. Han taler direkte om »a separate peace scare« (s. 84). Her kan ligge en del af forklaringen på det kommunistiske spørgsmåls fremtrædende rolle i sommerens politiske diskussion.

2

Tesen om politikernes kamp for at undgå bruddet (der i parentes bemærket blev fundet overbevisende af bedømmelsesudvalget og af dagspressen med et par enkelte undtagelser, bl.a. *Aktuelt*) mener KBA generelt står udokumenteret. Han henviser her til misforholdet mellem antallet af noter, når det gælder augustoprøret på den ene side og samarbejdspolitikkerne på den anden, og fremdrager samtidig nogle »typiske eksempler« på denne svigtende dokumentation. Heroverfor stiller han så uden nærmere konkretisering »en række udtalelser« fra 1940-43, der taler imod tesen, og samler sig sluttelig om Hedtofts tale den 13. februar 1941, som han citerer efter Hartvig Frischs fremstilling i *Danmark besat og befriet* (1945). Ifølge denne erklærede Hedtoft om politikernes taktik, at »den må tilstræbe to ting: Et brud, som antagelig må komme, må helst tages samlet af de demokratiske partier, og alt må sættes ind på at hindre dannelsen af en nazistisk regering«.

Nu lader sandheden sig jo ikke måle med antallet af notehenviisninger, og jeg vil derfor lade dette noget misforståede additionsstykke ligge. Tilsvarende ukendskab til historikerens håndværk ligger vel også bag flere af de fremdragne eksempler på det, KBA kalder »de kildeløse vurderinger.«

Jeg citerer fra Historie s. 134 f.:

»Nogle typiske eksempler:

a) Om hjemturen efter socialdemokratiske ledes samtale den 18. august 1943 med Best anføres (II, 323/324): »Sikkert kørte også de socialdemokratiske ledere tilbage til København i forvisningen om at samarbejdspolitikken måtte fortsætte, og at man i hvert fald i den rigsbefuldmægtigede havde et af de vigtigste kort i kampen for status quo og mod de kommunistiske kræfter i landet«.

Det er muligvis »sikkert«, men kilden mangler.

b) Det samme gælder bemærkningen (II, 472): »Best havde formået at skabe sig tillid på Christiansborg, og vurderedes som et sikkert kort i politikernes bestræbelser på at føre kollaborationen igennem indtil krigens afslutning«.

c) Om samarbejdspolitikken siger forfatteren, igen uden kildeanvisning (II, 474): »Det skal indrømmes at kilderne flyder sparsomt, men der er intet fundet i det samtidige materiale der indicerer at nogen stemme med vægt indenfor Socialdemokratiet, Venstre eller de Radikale skulle have arbejdet henimod et brud«.

Dette står i klar modsætning til en række udtalelser fra 1940-43, hvoraf blot skal nævnes en særlig velkendt, nemlig den tale Hedtoft holdt på Socialdemokratiets hovedbestyrelsesmøde den 13. februar 1941, efter at han var blevet tvunget af tyskerne til at gå som partiformand...

d) Om valget i 1943 – hvor der nok kunne være grund til at sætte et spørgsmålstegn ved forfatterens opfattelse af forhistorien – siges det igen uden nærmere kilde (I, 202), at »resultatet blev fejret som en stor sejr for de socialdemokratiske farver«. Det er da sikkert det indtryk, f.eks. dagspressen har givet. Det var også en meget stor stemmefremgang, men var forfatteren gået bag om avisoverskrifterne, ville han sikkert også straks på valgnatten have mødt den realistiske, for ikke at sige den pessimistiske tone, jeg mødte hos H.C. Hansen morgenen efter valget i en bemærkning om, at det var en gevinst, man måtte regne med at aflevere igen ved det første valg efter befrielsen – et tidspunkt, som hverken han eller andre politikere, jeg kendte, troede var nært forestående.

e) I endnu en kildeløs vurdering siges det (I, 208): »Frygten for en bolschevisering af Europa måtte blive et meget stærkt argument for dem der ønskede samarbejdspolitikken opretholdt og så hen til kollaborationen som et væsentlig bolværk imod kommunismen«.

Det gælder således både for eksempel (b) og (c), at de er taget fra konklusionen, at de altså bygger på disputatsens hovedstykke, som KBA karakteristisk nok slet ikke tager stilling til. Tilsvarende er også eksempel (e) omhandlende bolschevikfrygten baseret på de forudgående siders dokumentation med bl.a. en udtalelse fra Buhl, der viser hans bekymring så tidligt som i maj 1943 (I s. 207).

Hvad angår eksempel (d) fra rigsdagsvalget i marts 1943 har jeg svært ved at se, hvori uenigheden egentlig består, når bortses fra, at KBA tager afstand fra min opfattelse af forhistorien uden overhovedet at komme ind på, hvad der er hans egen.

For det første eksempels vedkommende (a) er det naturligvis rigtigt, at jeg kun kan spekulere over, hvad socialdemokraterne tænkte på vejen hjem fra det hemmelige møde med dr. Best i Lyngby den 18. august. Men Best var i hvert fald meget tilfreds, da han næste dag aflagde beretning til general v. Hanneken. Det kan naturligvis have været taktisk bestemt, men næppe at han udtalte sig i tilsvarende vendinger over for statsminister Scavenius – medmindre man da vil hylde det kildekritiske princip, som gerne fremsattes af de danske aktører efter krigen, at tyske kilder altid lyver (II s. 336 og 385 samt III s. 330 note 21).

At det socialdemokratiske lederlag var blevet bestyrket i viljen til at

fortsætte samarbejdspolitikken, læser jeg dog først og fremmest i parti-beslutningen den 19. august om at tapetsere landet med talere søndag den 29. august, der skulle advare imod uroen og strejkerne og opfordre til at slutte op om samarbejdslinjen. Som bekendt lagde den militære undtagelsestilstand sig imellem og forhindrede de allerfleste af møderne, men det ændrer jo intet ved hensigten, der bl.a. kan aflæses af det omfangsrige talermanuskript, som ledelsen udsendte i de sidste augustdage, og som KBA helt har valgt at negligere (II s. 257 ff. og s. 423 ff.). Eftersom det er første gang, denne vigtige kilde fremlægges for offentligheden, havde den da nok været en stillingtagen værd! I det hele overser eller glemmer KBA helt at se på Socialdemokratiets adfærd i disse uger både lokalt og centralt og både før og efter skæringsdatoen den 29. august. Jeg kan kun opfordre ham til at læse strejkeafsnittet igennem endnu en gang, særlig kapitlet om Odense, hvor regeringen og DsF var mest involveret, samt delkapitlerne om »Arbejderførerne på tærsklen til katastrofen« (II s. 421 ff.) og »Politikerne og kollaborationen« (II s. 479 ff.) og så tage diskussionen op på ny.

Og nu til Hedtofts tale for Socialdemokratiets og fagbevægelsens top 13. februar 1941, det så ofte brugte – og misbrugte – »bevis« for, at Socialdemokratiet ønskede, ja, stræbte henimod bruddet.

Nu kan man vel ikke forlange, at en travl politiker skal gå til kilderne – i dette tilfælde originalmanuskriptet til talen i Arbejderbevægelsens arkiv – især ikke, når ingen af hans socialdemokratiske forgængere har gjort det. Alligevel må det undre, at KBA slet ikke har reflekteret over mit svar til ham den 2. november, hvorefter Frischs udsnit er klart tendentiøst, og talen læst i sin helhed ikke lader nogen tvivl om, at budskabet er det stik modsatte, nemlig nødvendigheden af og viljen til at fortsætte kollaborationen. Nøgleudsagnet er naturligvis her Hedtofts bemærkning samme sted om »at vi ikke skal håbe, at det kommer dertil, [nemlig til et brud] endsige bevidst stile derimod. Hvad det vil betyde, hvis tyskerne direkte overtager dansk civiladministration, gør man sig ikke rigtigt klart« (I s. 150) – en passus, som naturligvis aldrig har vundet indpas i den socialdemokratiske historiografi.

Nu er det utvivlsomt, at der findes elementer i Hedtofts tale, der er svært forenelige, og som i virkeligheden for længst burde have inspireret historikerne til at udforske ophavssituationen nærmere. Jeg har også selv forsømt dette i disputatsen, men har i mellemtiden rådet bod herpå med en særundersøgelse, som jeg håber at kunne publicere inden længe. Dokumentationen må vente indtil da. Men hovedresultatet er klart nok: Det bekræfter min oprindelige tolkning af talen som udtryk for kontinuiteten

i den socialdemokratiske overlevelsstrategi, der betød godtagelsen af samarbejdslinjens jernhårde nødvendighed og viljen til at fortsætte kollaborationen til det yderste. Den viser nemlig, at det mere aktivistiske element i talen var tilført denne til sidst, at det var stærkt situationsbestemt, og at det først og fremmest bør søge sin forklaring i privatsfæren, nemlig i Hedtofts skuffelse over at måtte træde tilbage som partiformand efter kun godt et års virke, og i en situation der kaldte på alle kræfter og talenter i partiet. Ingen – og heller ikke Hans Hedtoft – havde i vinteren 1941 brev på, at den tyske besættelse ikke ville blive generationslang, og at den afsatte partiformand ville være tilbage i centrum af dansk politik bare 2½ år senere. I 1941 – efter Frankrigs fald, og inden angrebet på Sovjetunionen og USA's indtræden i krigen – kunne forvisningen let synes en dom for livet.

Men skuffelsen havde også andre rødder end frustrationen over at være blevet afbrudt i karrieren. Den nærmedes af bitterheden over at være blevet ofret uden kamp. Kritikken gjaldt regeringen, og her naturligvis særligt Scavenius, men endnu stærkere partiledelsen, dvs. Stauning, der forhindrede det opgør på spørgsmålet, som Hedtoft selv lagde op til. Hvad der måtte føles så meget desto hårdere, som Hedtoft ikke en måned tidligere, i Christmas Møller-sagen, havde talt stærkest og mest principielt imod, at tyskerne blandede sig i rigsdagens forhold.

Endelig syntes også selve »fyringsgrundlaget« så meningsløst og uretfærdigt. For Hedtoft måtte først og fremmest se sit fald som resultatet af DNSAP's rendestenskampagne, der kørte på hans antifascistiske arbejde i 30'erne, og ikke som frembragt af nogen illoyalitet over for samarbejdspolitikken. Her går der et klart skel mellem »Christmas Møller-« og »Hans Hedtoft-sagen«. Hedtofts antinazistiske og antiscavenianske holdning, som han delte med størsteparten af rigsdagsmændene, forhindrede ham da heller ikke i at slutte op om regeringspolitikken i de følgende år. Kort efter sin fratræden fik han i juni 1941 et britisk tilbud om at slutte sig til de frie danske i London, men afviste, således som han gjorde det igen i 1944. Under Telegramkrisen i 1942 sluttede han sig ikke til den håndfuld socialdemokrater, der protesterede, men stemte for Scavenius, dvs. for en upolitisk ledelse af regeringen, og altså imod et af de hovedprincipper, som han selv havde udhamret for forhandlingslinjen i 1941. Og – hvad der er vigtigt, når vi tager vort udgangspunkt i februar-talen – under valgkampen i marts 1943 tog han ord til andet afstand fra den formulering i 1941, som den socialdemokratiske historieskrivning efter krigen forgyldte og satte på piedestal.

Hedtofts tale er ifølge KBA kun en af »en række udtalelser fra 1940-

43«, der viser, at socialdemokraterne arbejdede henimod et brud. Men han nævner ikke de øvrige. Jeg venter med spænding på at få dem frem, for jeg må have overset dem under arbejdet med kilderne. Til gengæld negligerer KBA helt mine udsagn om det modsatte – f.eks. en tale af H.C. Hansen på et tillidsmandsmøde i Lyngby i febr. 1943, hvori den tidligere partisekretær (han blev som bekendt tvunget tilbage samtidig med Hedtoft) erklærede: »vi ønsker ikke selv at tilstræbe kaotiske tilstande. Og vi ønsker heller ikke, før vi af forhold, som er stærkere end vi selv, tvinges til det, at udlevere statsapparatet og hvad dertil hører af indflydelse og kraft til tvivlsomme elementer i den danske befolkning« (I s. 151).

Men i øvrigt kan det jo heller ikke være afgørende for historikeren, om en politik er formuleret direkte i kilderne. For det vil ofte ikke være tilfældet. Hans ledetråd må være den samlede vurdering af den politiske adfærd.

3.

KBA savner i min afhandling mere sympati for *De samvirkende Fagforbund*. Det begrunder han bl.a. i det, han opfatter som mine helt unødvendige mystifikationer omkring valget af Eiler Jensen som forbundsformand efter Laurits Hansen i maj 1943. Herom skriver jeg – og KBA citerer – at valget ikke er nærmere klarlagt, men at det betød, at Laurits Hansen mistede sin magtbasis i DsF. Efter KBA var valget af næstformanden Eiler Jensen imidlertid en helt normal følge af hans konstituering som formand ved Laurits Hansens ministerudnævnelse i november 1942. Det er altså ifølge KBA ikke nødvendigt at klarlægge noget som helst! (Historie s. 140).

KBA finder eksemplet karakteristisk for min »lidt specielle form for historieskrivning«. I virkeligheden er den mere symptomatisk for hans overfladiske kritik, der ikke bunder i nogen viden om den specifikke situation, men alene går på kendskabet til valgproceduren i praksis.

Når jeg overhovedet nævner problemerne omkring valget i maj – og det i en bisætning – hænger det sammen med den langt vigtigere iagttagelse, at DsF med Laurits Hansens ministerpost nu trådte frem og påtog sig et direkte medansvar for kollaborationen, hvor man tidligere havde støttet denne indirekte (I s. 146). Tyskerne havde siden efteråret 1940 »dyrket« DsF og længe ønsket repræsentanter for den »upolitiske« del af arbejderbevægelsen i samlingsregeringen. Således var i 1942, under Telegramkrisen, både Laurits Hansen og formanden for arbejdsmændene

Aksel Olsen deres kandidater, og de stillede utvivlsomt store forventninger til De samvirkendes nye ministerpost.

Laurits Hansen var mere loren. Han gav ikke ministeriet nogen lang levetid og gjorde derfor sin indtræden betinget af, at han kunne opretholde forbindelsen til fagbevægelsen og vende tilbage, når forholdene normaliseredes igen. I DsF var der nogen modstand imod tanken, men enden blev dog, at Laurits Hansen fik orlov indtil generalforsamlingen i maj og bevarede sine tillidsposter i bevægelsen. Samtidig blev Eiler Jensen og Einar Nielsen konstitueret som henholdsvis formand og næstformand (Forhandlingsprotkl. for DsF 9.11.42 og cirkulære DsF nr. 80/1942 af 11.11.42). Men i maj, med regeringen stadig på højkant og endnu intet afklaret, blev lederproblemet nu aktuelt. I DsF var stemningen imod at fortsætte konstitueringen, og hvad oppositionen ikke havde magtet i november, lykkedes det nu at få igennem i maj – men da lå også Stalingrad og Tunis imellem – nemlig at tvinge Laurits Hansen til at foretage sit valg.

Dette valg imellem den politisk betydningsløse post som socialminister og så ledelsen af fagbevægelsen kan ikke have været svært. Laurits Hansen var ikke nogen succes som minister. Odiet af kollaboratør hang over ham fra starten og isolerede ham i partiet. I ministeriet gjorde han en dårlig figur og løb sig gang på gang staver i livet. I foråret var han så led og ked af det hele, at han truede med at gå. Man tør således tro, at beslutningen fra DsF snarest kom som en befrielse, og den 11. maj anmodede han statsministeren om at måtte træde tilbage. Han følte sig ikke hjemme i ministeriet, hvor det havde været umuligt at få selv de mindste sager igennem, hedder det i en beretning, som han udarbejdede i vinteren 1944/45 (»Redegørelse fra Laurits Hansen m.h.t. de overfor ham rejste beskyldninger for tyskvenlighed m.m.«). Scavenius reagerede i første omgang afvisende, formentlig først og fremmest af bekymring for, hvad tyskerne ville sige, for han var ellers ingen beundrer af sin socialminister; men da Best erklærede, at det også var i tysk interesse, at Laurits Hansen vendte tilbage til DsF (Parl. Komm. XIII nr. 402), sadlede han straks om og gav den 13. maj Laurits Hansen grønt lys for ministeraktionen. Men nu kom partiet imellem.

Den 13. indkaldtes inderkredsen til et hastemøde i Folketinget, der udtalte sig kraftigt imod socialministerens ønske om at træde tilbage. Hovedbegrundelsen skal ifølge ovennævnte beretning af Laurits Hansen have været mistilliden til Scavenius, der gjorde det nødvendigt at fastholde det politiske flertal i ministeriet (syv mod seks) og dermed Laurits Hansens ministerpost. Men det turde have været en argumentation *för*

tilfallet. I hvert fald motiverede Scavenius senere over for dr. Best socialdemokraternes modstand med mere generelle betragtninger over den partipolitiske balance i ministeriet (s.st. nr. 403), og dette lyder i virkeligheden rimeligere, også selv om vi naturligvis ikke kan forvente at finde den antiscavenianske brod i statsministerens version. For kontrollen med Scavenius lå jo ikke i antallet af stemmer i regeringen, men hos de tunge kalibre i Rigsdagens Samarbejdsudvalg. Og det vidste Laurits Hansen bedre end nogen anden.

Måske ligger forklaringen da også et helt andet sted. Og måske er den nærmeste forklaring også den rigtige, nemlig at sagen ikke gjaldt kontrollen med Scavenius, men derimod kontrollen med Laurids Hansen, og at man simpelthen ville forhindre den kompromitterede socialminister i at overtage DsF-posten igen. Det kunne man bare ikke sige højt!

Men hvilke bevæggrunde der end har ligget bag beslutningen, så måtte Laurits Hansen i hvert fald bøje nakken, hvad han senere bitterligt skulle fortryde. Endnu samme eftermiddag kunne Scavenius meddele udfaldet til dr. Best, der akkviescerede og mente at kunne se fordelene ved, at Laurits Hansen – nu befriet for de faglige tillidshverv – helt kunne hellige sig karrieren som Staunings efterfølger og Socialdemokratiets kommende leder! Men om Best selv har troet på den historie, eller om den bare skulle indsukre pillen over for Berlin er ikke godt at vide.

For Laurits Hansen derimod gjaldt det nu om at redde stumperne, dvs. at formå DsF til at forlænge konstitueringen og dermed holde vejen åben tilbage til Rosenørns Allé. Herom forhandlede han nu med repræsentanter for forretningsudvalget, men uden at det bar frem. For flertallet var klart imod. Det afgørende møde fandt sted den 14. maj, hvor Alsing Andersen aflagde beretning på partiets vegne. Tre af medlemmerne i forretningsudvalget gik ind for en forlængelse, og resten argumenterede imod under en henvisning til »de usikre vilkår som det vil være at have en konstitueret formand«. Men det var ingen udtømmende begrundelse. Hele sagsforløbet viser, at man først og fremmest ønskede at skille sig af med en leder, der ville blive en belastning under den kommende fredskrise. Den endelige vedtagelse om at opstille Eiler Jensen og Einar Nielsen som henholdsvis formand og næstformand faldt enstemmigt (forhandlingsprotkl. for DsF 14.5.43).

Men Laurits Hansen strakte ikke helt våben. Han havde afsluttet forhandlingen med en erklæring om »at man ikke ønskede en mindretalsindstilling, men at han forbeholdt sig sin stilling, dersom der fra anden side skulle blive stillet forslag om han genvalg« (s.st.). Han holdt altså døren åben for en redningsaktion fem minutter i tolv. Men den kom

aldrig. På generalforsamlingen den 21. maj blev Eiler Jensen valgt uden komplikationer. Det røre, der opstod omkring valgene, gjaldt ikke Laurits Hansen, men kollaboratøren Ernst Berg – også en strømpil for, hvor stemningerne nu bar hen.

Hvor personlige modsætninger og karrieremotiver mødes med de store besættelsesspørgsmål, oplyser valgforhandlingen i 1943 intet om. Dog turde det efter det foregående være oplagt, at KBA's indlæg ikke er sidste ord i denne sag. At han i den grad forbigår spørgsmålets kerne kan i øvrigt nok undre, al den stund jeg faktisk tangerer problematikken i noterne (III s. 192 note 9). Men det ligger i smuk forlængelse af den socialdemokratiske historietradition. Ingen af standardfremstillingerne (Eiler Jensen og Kaj Bundvad i *Danmark besat og befriet* (1947), *Under Samvirkets Flag* (1948) og *Kampens gang* (1973) berører spørgsmålet, hverken isoleret eller i et større besættelsesperspektiv. Og dette hænger naturligvis igen sammen med, at ingen af forfatterne overhovedet beskæftiger sig nærmere med fagbevægelsens stilling i besættelsessystemet. Vi må nøjes med en retorik svarende til Eiler Jensens og Kaj Bundvads: »Det daglige arbejde blev udført – ofte under overordentlig vanskelige vilkår – uden at sætte den nationale ære til og uden at give efter for den nazistiske ideologi. Man bøjede sig kun for det tyske pres, når ingen anden vej var mulig. Ved at tage forholdene i agt og aldrig tabe målet af syne, ved behændighed og manøvreduktighed lykkedes det at komme værdigt igennem besættelsestiden« (s. 182).

For de socialdemokratiske harmoniseringsbestrebelse har fagbevægelsens relationer til besættelsesstyret altid først og fremmest været et spørgsmål om enkeltpersoners private opportuniste og ærgerrighed (en Lindberg, en Dalsgaard, en Berg, en Laurits Hansen), et synspunkt der så at sige blev kanoniseret af partidomstolen efter krigen. Men det er jo ikke blot en helt urimelig personificering af problemet. Det er også at gå helt fejl af de fundamentale samfundsmæssige faktorer, der førte DsF ind i kollaborationen, og som gjorde fagbevægelsen til en af dennes stærkeste og ivrigste støtter. Et mønster, vi i øvrigt finder igen, hvis vi kigger ud over Danmarks grænser til det øvrige besatte Europa.

4.

Augustoprøret er den første disputats, der introducerer *kommunisterne* som en afgørende faktor i Danmarks nyeste historie. For de fremstår her som strejkebevægelsens egentlige spydspidser og organisatorer og tildeles dermed en hovedandel i, eller om man vil – en hovedære for – samarbejdspolitikens fald. Det er naturligvis ikke rart at høre, har heller ikke

været det for borgerlige modstandsfolk, og især da ikke, når det sker ved en »borgerlig« historikers mellemkomst, der oven i købet har sikret sig alibiet som »antikommunist« i *Land og Folk* (6. 11. 79).

KBA anfægter naturligvis ikke kommunisternes andel i auguststrejkerne, hans bestræbelser følger de gammelkendte veje med at miskreditere deres hensigter og motiver og dermed deres nationale indsats. At læse hans indlæg er som at bladre i det socialdemokratiske informationsmateriale fra 1942-43, der hænger kommunisterne ud som hyklere og vendekåber og Moskva-agenter og frakender dem ethvert hæderligt motiv. Det er stort set de samme citater og de samme travere, der trækkes frem, og det samme trick med at slå DKP i hartkorn med Hitler.

KBA savner i disputatsen især det historiske perspektiv bagud til 1940, da den folkelige og politiske modstand i forening brød nazisternes stormløb, mens DKP forholdt sig passiv eller direkte gik imod. Det afgørende kritikpunkt er naturligvis her DKP's kolbøtte den 22. juni 1941 eller som KBA eufemistisk udtrykker det, den manglende sammenhæng i kommunisternes holdning under besættelsen. Men hertil er at sige, at DKP's holdning hverken var mere eller mindre »sammenhængende« end Socialdemokratiets (og de andre politiske partiers), der før den 29. august bekæmpede modstanden, derefter forsøgte at alliere sig med den, og efter den 4. maj 1945 slog sig til ridder på den. Der var i begge tilfælde tale om opportunistiske handlingslinjer, hvis hovedformål var at sikre bevægelsens overlevelen under presset udefra. At ingen af de to parter endnu på 35 års afstand tør vedgå tilpasningspolitikken som et rationelt og legitimt svar på den nazistiske trussel, men mener det nødvendigt bestandig at måtte sløre denne bag en facade af modstand siger en del om den følelsesknode, som besættelsestiden stadigvæk udgør.

Således lægger jeg heller ikke i disputatsen skjul på, at DKP ligesom de øvrige europæiske kommunistpartier førte en samarbejdslinje med Hitler-styret indtil den 22. juni 1941, jeg bruger direkte udtrykket kollaboration (I s. 135), og heller ikke at angrebet på Sovjetunionen, der fra den ene dag til den anden gjorde den »imperialistiske krig« til »den store fædrelandskrig«, skabte både forvirring og kritik i partiets kadrer (I s. 227). Jeg undlader heller ikke at gøre opmærksom på, at kommunisternes nationale befrielseskamp ikke kan ses uafhængigt af den sociale og politiske klassekamp, og her igen særligt kampen imod den socialdemokratiske arbejderbevægelse; ja, dette synspunkt turde være en af de røde tråde gennem strejkeafsnittet. Udtryk som at »ingen vel kan fortænke socialdemokraterne i at de ikke følte sig tiltrukket af den kommunistiske enhedsparole« eller »at DKP's appeller til solidariteten måtte forekom-

me de socialdemokratiske ledere af samme karakter som rebet der støtter den hængte« og mere direkte, at »den kommunistiske trussel var en barsk realitet« burde være illustrerende nok (I s. 255) og kan efter behag lægges til de citater, som KBA selv har fundet frem (Historie s. 139).

Men det er naturligvis rigtigt, at afhandlingen vægter spørgsmålet om DKP før 22. juni anderledes, end KBA kunne have ønsket. For det første fordi den ikke har set det som sit primære mål at diskreditere kommunisterne, og for det andet fordi hele fremstillingens tyngdepunkt ligger i 1943. Hvad DKP ville have foretaget sig, om man havde stået stærkere, og hvad der ville være sket i tilfælde af en russisk befrielse – de spørgsmål, der bestandig føres frem som udtryk for det borgerlige Danmarks dybe mistillid til kommunisternes hensigter – ved vi jo intet præcist om; bl.a. fordi kildematerialet er fuldstændig tavst om de interne overvejelser i partiet. Vi ved kun, at DKP's overordnede nationalfrontsstrategi, som man delte med de andre og langt mægtigere europæiske kommunistpartier – og med Sovjetunionen, gav det en systembevarende og reformistisk kurs, som forbød kup og revolutioner og blokerede for en udenomsparlamentarisk aktivitet, da mulighederne syntes allerstørst, nemlig i befrielsessommeren 1945. For da var kommunisternes trumf klart ikke maskinpistolen, men stemmesedlen.

5.

Og nu til en af de større enkeltposter på samarbejdspolitikken debetside, det tyske overfald på Horserødlejren den 29. august, det K.B. Andersen kalder »et dybt ulykkeligt kapitel« i besættelsens historie. Som det vil være almindeligt kendt, resulterede den danske passivitet i, at tyskerne kunne pågribe omkring 150 af de internerede og deportere dem til ufattelig nød og elendighed i tyske KZ-lejre, hvorfra omkring en snes aldrig mere vendte tilbage. Derfor, og fordi regeringens holdning måtte sætte et stort spørgsmålstejn ved den officielle begrundelse for at internere kommunisterne i 1941, nemlig at man dermed befriede dem fra en værre skæbne i Tyskland har sagen altid hørt til de mest betændte skyldsspørgsmål under krigen og fremprovokerede efter maj 1945 en lidenskabelig og hadsk debat.

Dette er velsagtens baggrunden for, at K.B. Andersen har ment det nødvendigt at tage spørgsmålet op og give det en vægt i sit indlæg, der slet ikke står i noget forhold til dets rolle i afhandlingen. For modsat K.B. Andersen, der taler om at placere »ansvaret«, har mit ærinde alene været at vurdere spørgsmålet i lyset af kontinuitetsproblematikken (herom mere nedenfor). K.B. Andersen protesterer imod min omtale af regeringens

holdning som præget af »uviljen til at hjælpe kommunisterne«. Men karakteristisk for hans punktlæsning af afhandlingen sker det med en henvisning til konklusionen (II, 478) – og ikke til min dokumentation i hovedstykket (II, 445f.). Han gør samtidig opmærksom på, at Hartvig Frisch behandler spørgsmålet i *Danmark besat og befriet* (I s. 335), og at jeg altså burde vide bedre. Men sagen er jo den, at Frisch skrev, før den Parlamentariske Kommission i efteråret 1946 kulegravede problemet og lagde det første egentlige kildemateriale på bordet. Når KBA alligevel benytter den forældede Frisch som sandhedsvidne, må det da enten skyldes almindelig uvidenhed eller ønsket om at bygge videre på den socialdemokratiske selvforståelse. Formentlig er der tale om begge dele.

Horsørød-episoden har naturligvis altid indtaget en fremtrædende plads i den kommunistiske besættelseslitteratur (Scherfig, Carl Madsen o.a.), men har aldrig været behandlet videnskabeligt. Jeg bliver derfor nødt til at gå lidt i detaljer.

Frischs skildring er et godt eksempel på, hvorledes historikeren (og politikerens) kan manipulere med sproget i en sådan grad, at ihvorvel de enkelte udsagn ikke kan siges at være direkte usandfærdige, bliver det samlede budskab helt forvrænget. Jeg skal derfor belaste læserne med at citere det nok engang:

»På eet punkt svigtede de danske forberedelser over for tyskerne's aktion. Det måtte være en naturlig pligt for den danske regering at sikre løsladelse af de kommunister, der var internerede i Horsørød-lejren med den udtrykkelige motivering, at man derved sikrede deres personer mod deportation til Tyskland. Der var også så sent som i august 1943 af lejrens ledelse givet fangerne tilsagn om, at de ikke ville blive udleveret; i konsekvens heraf var der truffet foranstaltninger til en kollektiv flugt og givet tilsagn om, at de vagthavende betjente ikke ville lægge hindringer i vejen for flugt. Men på eet punkt glippede det. Man havde regnet med at kunne give et signal fra København, når aktionen begyndte, men det viste sig, at tyskerne aktionerede i Horsørød tidligere end noget andet sted. Derfor svigtede signalet, og kun en del af kommunisterne slap ud«.

Som man vil se, formidler Frisch det indtryk, at ulykken alene kunne ske, fordi Værnemagten kom det danske initiativ i forkøbet. Kilden til dette initiativ præciseres ikke nærmere, der tales ubestemt om »København« og om »de danske forberedelser« etc., men den forudsætningsløse eller ukritiske læser vil ikke have svært ved at knytte tråden tilbage til den indledende omtale af den danske regering, der jo ikke i denne sammenhæng tildeles et særligt ansvar. Implicit ligger det jo også i teksten, at de gode viljer dog ikke falledede helt: faktisk lykkedes det dog for en del af de internerede at flygte.

Men dette er jo en helt forvrænget skildring af virkeligheden. Som det klart fremgår af den Parlamentariske Kommissions afhøringer – se henvisninger hertil i III s. 363 note 21 – var løftet til de internerede alene afgivet på det underordnede embedsmandsniveau, og drivkræfterne i redningsaktionen var igen underordnede embedsmænd, nemlig de menige betjente i Horserød, lerjchefen Cuno Gjerstrup og det berømte tandempar fra Statsadvokaten for Særlige Anliggender, overbetjentene Madsen og Dinesen, der sled og slæbte hele den 28. august for at skabe den nødvendige kontakt mellem Horserød og Christiansborg, men forgæves. Det var også Madsen og Dinesen, der i løbet af lørdag eftermiddag fik omkring 30 af de internerede kommunister overført fra Vestre fængsel til Horserød med den udtrykkelige motivering, at det var lettere at flygte herfra end inde fra København. I første omgang strandede deres bestræbelser på politikommissær Odmar, men de havde mod og mandshjerte og energi nok til at slå sig igennem til departementschef Eivind Larsen (statsadvokat Hoff var ikke i byen). Og det bør for historiens og retfærdighedens skyld ikke glemmes, at denne af kommunisterne mest udskældte politimand ikke var i tvivl om, hvad der burde gøres, og gav grønt lys for operationen.

Hvad endelig angår de omkring 90 kommunister, som faktisk fik reddet sig bort fra lejren, så skyldtes det på ingen måde myndighedernes eller politikernes fortjeneste, men alene det forhold, at værnemagten var ukendt med lokaliteten og derfor også ukendt med, at Horserød-lejren faktisk bestod af to fra hinanden adskilte barakområder. Fremfor at overfalde begge lejre på en gang besatte de først »den lille lejr« og gav dermed de internerede i »den store lejr« et pusterum til at flygte, hvad der lykkedes for de allerfleste i ly af mørket og personalets passivitet.*

* Det er utvivlsomt, at kommunisterne havde muligheden for at flygte fra Horserød i løbet af lørdagen, den 28. august, p.g.a. fængselspersonalets velvillige holdning, og at også flere ønskede at stikke af, men at kommunisternes lejrledelse holdt dem tilbage. Se Carl Madsen til politidirektøren af 8. 6. 45 (Parl.Komm. VII s. 1211) og brev fra en af de internerede, V. Malmer, til Parl. Komm. af 14. 10. 46, hvorefter ledelsen forbød flugt under trussel om, at vedkommende ville blive hængt ud i partipressen som provokatører (s. st. s. 1232). Årsagerne til ledelsens passivitet er mere uklar. I de tidligste kommunistiske beretninger begrundes denne gerne med løftet til Gjerstrup om at holde sig i ro for ikke at ødelægge regeringens forhandlingsmuligheder over for tyskerne. Se afhøring af Johs. Hansen (s.st. stenogr. ref. s. 322), ovennævnte brev fra Carl Madsen og Martin Nielsen i *Rapport fra Stutthof (udg. fra 1967) s. 5*. Men dette motiv kan i hvert fald ikke have haft gyldighed om aftenen, efter at man over svensk radio var blevet bekendtgjort med, at telekommunikationen mellem Danmark og Sverige var blevet afbrudt, og at krisen altså havde nået en ny og afgørende fase. Forklaringen er da også senere udbygget af Hans Kirk (*Breve fra Horserød (1967) s. 125*) og af Carl Madsen i *Vi skrev loven (1968)*

Men står vi da ikke med betjentenes og Gjerstrups initiativer over for et af de mange omtalte (men ganske vist sjældnere dokumenterede) eksempler på en bureaukratisk sabotage i det grå felt mellem kollaborationen og modstanden – udført under dække af politikerne og med deres velsignelse og udtalte sanktion? Intet som helst i materialet tyder derpå – tværtimod er der mange tegn, der trækker i den modsatte retning.

Således søgte Gjerstrup ved 17-tiden – altså en time efter ultimatumets udløb og det danske nej – telefonisk kontakt med fængselsdirektør Tetens – for kun at få den besked, at forhandlingerne var afbrudt, og intet afgjort endnu, men at han ville få besked, hvis noget nyt dukkede op (Parl.Komm.VII s. 300). Gjerstrup sad vågen hele natten sammen med sin overbetjent og ventede på opkaldet fra København – der aldrig kom.

Og det kan ikke have været, fordi regeringen ikke vidste bedre. For aldrig har man, som dokumenteret i afhandlingen (II s. 425, 437, 447 og 449 f.), været sikrere orienteret om de tyske planer end netop lørdagen den 28. august. Således vidste man gennem Duckwitz og via telefonaflytninger, at OKW insisterede på den militære aktion, og at man måtte regne med, at den ville blive gennemført i løbet af natten. Andre overbevisende tegn var masseopbuddet af panserkøretøjer i gaderne og den usædvanlig store aktivitet på de tyske kaserner. Kl. 17 lukkede værne-magten for telefon- og telegrafforbindelsen til Sverige, og kl. 22 lod Dagmarhus oplyse, at der ville komme en vigtig meddelelse i løbet af natten. Om ikke før så kunne og burde Gjerstrup i hvert fald på dette tidspunkt være koblet ind på udviklingen – om viljen altså havde været til stede. Vi ser da også, at andre grene af statsapparatet ikke bare afventede situationen, man tog deres forholdsregler i tide, f.eks. Udenrigsmini-

s. 339 f., hvorefter man holdt igen, for at samarbejdspolitikere ikke skulle give kommunisterne skylden for bruddet med tyskerne. »Det skulle ikke med mindste bund i de faktiske forhold kunne siges, at de kommunistiske gidslers flugt for at redde eget liv, og ikke den voksende modstandsvilje, var årsagen til regerings fald og til de ledelser, den åbne kamp mod tyskerne nødvendigvis måtte medføre« (s.st.s. 340). Det er klart, at der i det kommunistiske beretningsmateriale ligger en defensorisk tendens, der vil legitimere og idealisere en partibeslutning, der internt er blevet stærkt kritiseret, og som den Parl. Komm. naturligvis med fryd borede i. Kai Moltke – der allerede dengang stod i et vist modsætningsforhold til partiledelsen – forklarer først og fremmest passiviteten med »partibossernes« forvirring og lammende ubeslutsomhed (*Fire år i fangedragt (1973) s. 84 ff.*). Alligevel vil jeg mene, at den af Carl Madsen fremførte taktiske begrundelse har meget for sig. I hvert fald falder den smukt i tråd med DKP's nationalfrontsstrategi under auguststrejkerne – og efter. Det skal understreges, at problemet ikke har nogen relevans for vurderingen af regeringens og myndighedernes stilling.

steriet og Generalstaben, hvor man var i fuld gang med at brænde alle de hemmeligstemplede papirer allerede fra fredag nat.

Men hvorfor opretholdt politikerne deres tavshed?

Ja, landsretssagfører Carl Madsen, der selv hørte til de heldige, der slap væk fra Horserød om natten den 29., hævdede senere, at det skyldtes en kynisk handel mellem régeringen og tyskerne, hvor kommunisterne blev offeret – eller betalingen – for at samarbejdspolitikken kunne fortsætte. Der foreligger imidlertid ikke den fjerneste dokumentation for en sådan påstand, som smager stærkt af efterrationalisering. Formanden for Samarbejdsudvalget, den tidligere statsminister Vilh. Buhl, kom med en anden forklaring, da han over for den Parlamentariske Kommission erklærede, at han havde haft så meget at gøre hele lørdagen, at han glemte kommunisterne (Parl.Komm VII s. 1223). Og her er vi vel ved sagens kerne: Redningen af kommunisterne i Horserød var ikke noget højtprioriteret mål for de danske beslutningstagere – i hvert fald ikke sammenholdt med kollaborationens overlevelsesstrategi.

Det sidste ministermøde om lørdagen, kl. 16, hvor kommunistspørgsmålet var oppe og vende, viser dette klart. Nu er udtrykket »oppe og vende« næppe dækkende for den behandling, sagen fik. Hverken Gunnar Larsen, Kofoed eller Holbøll nævner kommunisterne i deres samtidige optegnelser, således at det nok for én gangs skyld er tilladeligt at slutte *e silentio*, at spørgsmålet fik netop en så tilfældig og overfladisk behandling, som efterkrigsafhøringerne tyder på. Udenrigsministeriets direktør, Nils Svenningsen, som jeg regner for nogenlunde neutral i dette stærkt følelsesoppiskede spørgsmål, fordi han deltog i mødet som embedsmand, og fordi kommunisterne i øvrigt ikke lå under hans ressort, erklærede senere over for den Parlamentariske Kommission:

»Jeg erindrer, at T.J. på et tidspunkt, hvor der ikke var nogen, om jeg så må sige, ordnet debat, men hvor der nærmest var, hvad jeg vil betegne som småsnakken i forsamlingen, fremsatte en bemærkning om kommunisterne. Det var ikke således, at han højtideligt bad statsministeren om ordet og sagde: Jeg ønsker at forelægge et spørgsmål – men jeg har en erindring om, at han sagde noget i retning af: Og hvad så med kommunisterne i Horserød? – eller om dette sidste implicite lå i hans bemærkning, det kan jeg ikke udtale mig om, men det var i hvert fald meningen. Hvor mange i forsamlingen der har hørt denne bemærkning, kan jeg ikke udtale mig om; jeg kunne godt tænke mig, at det ikke er alle, der har opfattet den. Den gav efter min mening ikke anledning til nogen debat; der var ingen der ytrede sig i anledning af denne bemærkning....« (Parl.Komm. VII stenogr.ref. s. 461).

Det bør da igen nævnes, at det var Eivind Larsen, der kendte sit ansvar,

og som under mødet prikkede sin høje chef i siden for at få ham til at tage spørgsmålet om Horserød-lejren op. Selv hævder Thune Jacobsen efter krigen, at den konservative Halfdan Hendriksen standsede ham med et: »Det spørgsmål kan De slet ikke rejse« (Parl.Komm. stenogr. ref. s. 258) – hvad H.H. naturligvis straks dementerede. Også Gunnar Larsen skal have vinket afværgende. Scavenius sagde vist ikke noget, men protesterede ikke, da justitsministeren efter krigen tog ham til indtægt for sit synspunkt, der klart var dette: ikke at provokere tyskerne unødvendigt. Hvad der får mig til at konkludere i afhandlingen – og for at undgå gentagelser tillader jeg mig at citere (II, 445 f.): »Spørgsmålet [synes] at være gået hen over hovedet på de fleste. Nogen seriøs vilje til at diskutere kommunisterne var der i hvert fald ikke til stede – en desinteresse som Thune Jacobsen formentlig ikke med urette opfattede som udtryk for at ministre ikke ønskede lejren åbnet før tyskerne rykkede ind«, og videre....: »Det kan næppe betvivles at der i ministeriet har været et bredt ønske om ikke at ødelægge noget vitalt i forholdet til besættelsesmagten under forsøget på at redde kommunisterne«.

Thune Jacobsen sagde det befriende ligefremt i en situation, hvor han havde haft god grund til at skubbe skylden over på andre, nemlig over for den Parlamentariske Kommission, at:

»åbningen af lejren for de internerede ville klarlig have karakteren af en betydningsfuld aktiv sabotage fra ministeriets side. Der var ved den første indsættelse til forvaring givet tyskerne et senere gentaget tilsagn om kun at løslade internerede med tysk samtykke i hvert enkelt tilfælde. Bruddet herpå ville give en yderligere begrundelse for den tyske retorsion, og lejrens åbning ville sikkert efter tysk opfattelse påkræve og berettiget til en reaktion af tungeste vægt rettet såvel mod de på flugt værende og andre kommunister med deres pårørende som mod hele vort samfund« (Parl.komm. VII s. 1217).

Og videre:

»Jeg skal henlede opmærksomheden på to områder af større samfundsmæssig betydning, der ville være i særlig fare. Det ene var den fremtidige administrative og lovgivningsmæssige statsstyrelse, som man håbede på at kunne få overført departementscheferne ... det andet var jøderne« (s.st.).

Og igen:

»At åbne lejren, forinden den endelige tilkendegivelse om forhandlingernes afslutning var modtaget ville have været det samme som at umuliggøre deres fortsættelse, altså fra min side en uforsvarlig handling« (s.st. s. 1218).

Eller i en lidt anden formulering:

»Jeg kan på egne og alles vegne understrege, at problemet i første række, altså dette: Gik det an af hensyn til de landsinteresser, vi havde at værne, at ministeriet lod lejren åbne, når tyskerne, stadig i besiddelse af deres fulde kraft, sad her i landet? (s.st.s. 1221).

Thune Jacobsen foretog sig altså helt bevidst intet og var ved tilbagekomsten til Justitsministeriet lukket af for alle andre spørgsmål end sine egne karriereproblemer. Ganske vist hævdede han senere at have givet ordre til, at Horserød-betjentene ikke måtte skyde, hvis kommunisterne stak af. Men dette benægtes af samtlige implicerede (Tetens, fængselsvicedirektør Hye-Knudsen, Eivind Larsen og Gjerstrup). Forholdet var formentlig dette, at de alle vidste, at ikke en jordisk sjæl ville kunne formå betjentene til at skyde, og at man altså akkviescerede herved. Det, man foretog sig, var således, hvad man inden for de politiske videnskaber ville kalde en »non-decision«.

Hele regeringsapparatets og politikernes holdning til spørgsmålet om at åbne Horserød var præget af »non-decision«. Ministrene, der havde indsigt, var klart imod at provokere tyskerne til at bryde alle broerne for en fortsat kollaboration, en holdning, der gik igen i forbudet til værnene om at sætte sig til modværge imod et tysk overfald. (At det alligevel kom til kamp, skyldtes værnscheferne, der åbent saboterede forsvarministerens ordre). Topembedsmændene, der også havde indsigt, henviste formelt korrekt til, at spørgsmålet var politisk og altså uden for deres kompetence. Og politikerne i øvrigt, både dem der stod fjernere og tættere ved beslutningerne, prioriterede kommunistspørgsmålet lavt og skød det derfor til side. For det vil være vanskeligt at bortforklare, at både socialdemokrater og konservative kunne have meddelt situationens alvor til Gjerstrup, om de havde prioriteret kommunisternes redning lige så højt, som de gjorde en måned senere med jødernes. Således havde den socialdemokratiske indercirkel en direkte og varm linje til Gjerstrup gennem Madsen og Dinesen, og Axel Møller fra de konservative var svoger til Gjerstrup og havde i øvrigt været i telefonisk kontakt med ham tidligere på eftermiddagen.

Det fremgår af dagbøger og senere beretninger, at mange politikere lå søvnløse natten til søndag den 29. august i angst for, hvad fremtiden ville bringe. Vi kommer ikke udenom at måtte konstatere, at bekymringerne ikke gjaldt frygten for kommunisternes skæbne.

6.

KBA mener ikke, at min fremstilling af *augustdagene* er dækkende, og

savner bl.a. omtale af forhold som *militærets afvæbning*, *gidseltagningen* og senere *jødeaktionen*.

Nu har det jo altid hørt til den billige kritik at kræve forfatteren til regnskab for, hvad der ikke står i hans bog fremfor at holde ham fast på, hvad han faktisk har skrevet. Men her er det da helt urimeligt, al den stund KBA aldrig gør det klart, hvad han ønsker at bruge de nye oplysninger til. Jeg skriver entydigt i indledningen til *Augustoprøret*, at min agt ikke er at behandle augustdagens historie i bred almindelighed (I. s. 17), men at formålet er at besvare spørgsmålet om, hvorfor tilpasningspolitikken brød sammen. Og det er jo noget helt andet!

Jeg gør særligt opmærksom på, at kampene den 29. august – næst overfaldet den 9. april den mest gennemskildrede og gennemillustrerede episode i besættelseslitteraturen – falder uden for denne problemstilling.

Det gør gidseltagningen også.

At interneringerne den 29. august af de 2-300 fremtrædende personligheder inden for kulturliv og politik, herunder et halvt hundrede rigsdagsmænd, spiller en stor rolle i samarbejdspolitikernes selvforståelse behøver ingen nærmere forklaring. Det var jo sådan set det officielle Danmarks syndsforladelse for den førte politik. Hændelsen har da også fået sin smukke niche i litteraturen, som jeg ikke skal pille ved, men som sagt heller ikke finder relevant at bygge videre på. I øvrigt forbigår jeg ikke arrestationerne! Jeg nævner dem flere gange, således f.eks. II s. 480, hvor jeg drager sammenligningen mellem de ialt 6 arresterede socialdemokrater og de 30 konservative rigsdagsmænd som udtryk for, at tyskerne havde et skarpt øje til den nationale opposition, mens de hverken fandt det ønskeligt eller nødvendigt at udfordre Socialdemokratiet. Her gjaldt det nemlig noget langt vigtigere, roen på arbejdspladserne. (Se for interneringerne videre II s. 479 og III s. 364 note 2).

Hvad endelig angår KBA's tredje kritikpunkt, nemlig spørgsmålet om jødeaktionen natten til den 2. oktober, har heller ikke dette nogen relevans for august-problematikken. En særbehandling af dette store og kontroversielle spørgsmål ville i øvrigt have sprængt alle rammer. Men faktisk bringer jeg jo »die Endlösung« ind i analysen, nemlig med den betragtning, at her meldte en af regningerne sig for modstandsbevægelsens sejr, den 29. august. Eller præcisere: med bruddet ophørte den afskærmning af befolkningen, som samarbejdspolitikken havde opretholdt igennem de sidste 3½ år (II s. 491).

Og mon vi ikke her er nået til et punkt, hvor KBA og jeg endelig kan mødes. For har jeg forstået ham ret, så vil han med netop disse tre forhold fremhæve, at just disse ulykker blev konsekvenserne af rigsdags-

politikens nederlag. KBA bruger direkte udtrykket »de ulykker, som netop den 29. august førte med sig« (Historie s. 136). Altså vurderer han her den 29. august som en ulykke helt i overensstemmelse med den eksilerede partisekretær H.C. Hansen, der i disse dage bittert betroede det taknemmelige papir »som om livet blev værd at leve søndag den 29. august!« Eller som partiformanden Alsing Andersen proklamerede åbent den 2. september, at man kunne have fortsat rigsdagspolitikken, hvis denne ikke var blevet undermineret af kommunisterne og de ultranationale – et synspunkt han gentog så sent som i februar 1944, da han forsvarede sit cirkulære med det argument, at bruddet burde være kommet ½ år senere – og under lykkeligere omstændigheder!(II s. 479, 481 f. og III s. 372 note 36).

Denne KBA's konstatering ser jeg midt i begrædeligheden som et positivt tegn. For den må betyde, at han har bevæget sig et godt stykke vej fra den socialdemokratiske historieskrivnings monolit med dens mytedannelse og historieforvrænging. For fra at opfatte begivenhederne den 29. august som en ulykke og til at acceptere min fremstilling, at politikerne gjorde alt, hvad de kunne for at forhindre netop denne ulykke, synes der kun at være ganske få skridt.

Jeg karakteriserede i indledningen KBA's kritik af disputatsen som en camoufleret diskussion om holdninger. Jeg vil gerne afslutningsvis uddybe denne påstand nærmere.

De nazistiske besættelser udløste overalt i Europa en broget mangfoldighed af reaktionsmønstre, hvis hovedformer historikerne har forsøgt at sammenfatte i begreberne kollaboration og modstand. Motiverne til henholdsvis at kollaborere og gøre modstand var mange og dækkede både over nationale og partikulære interesser. I intet land var der tale om et *enten eller*, men overalt om et *både og*, og grænserne var oftest flydende. Der var stater, hvor sammenstødet mellem kollaborationen og modstanden udløste borgerkrige. Men for de allerfleste almindelige mennesker kom det aldrig til noget eksistentielt valg, og man levede i harmoni med begge holdninger. Gennemsnitsdanskere fulgte kongens og regeringens bud i de første besættelsesår og Frihedsrådets paroler i det sidste, uden at overgangen gav anledning til de store sjælekvaler. Hjertet lå hos de allierede, mens man producerede og administrerede for tyskerne. Heri følte ingen uforenelig modsætning.

Vi har nok af eksempler på, at tilfældigheder kunne føre både til kollaboration og modstand, og at de mest ophøjede og de mest nedrige motiver kunne lede til begge lejre. Men det unikke og individuelle bør

ikke tilsløre tendenserne i materialet, der klart viser, at vejen oftest var determineret på forhånd, nemlig gennem den samfundsmæssige og ideologiske placering. Hverken for hjemmetyskeren den 9. april eller for den kommunistiske partifunktionær den 22. juni forelå der noget reelt valg. Og vender vi os fra minoriteterne og til det politiske system, er det oplagt, at departementschefen og politikeren, organisations- og virksomhedslederen, byrådsmedlemmet, redaktøren og politimesteren havde en længere og trangere vej til modstanden end f.eks. den partiløse, arbejderren og den selvstændige eller skolelæreren. For som Industrirådets direktør erklærede i december 1942, ville ingen takke de konservative for, at »vi tog et martyrium på os og blev et udplyndret og udmarvet land« (I s. 157). Eller som Hedtoft Hansen udtalte på et formandsmøde i DsF i marts 1941 dvs. knapt to måneder efter februar-talen: »Vi må sige ja, så længe vi dermed kan gavne de kammerater, vi repræsenterer, jvf. Norge, Holland, Belgien og Frankrig« (citeret efter Tove Lund i *Årbog for arbejderbevægelsens historie nr. 2, 1972 s. 73*).

Sammenstødet mellem kollaborationen og modstanden blev således også en konflikt mellem det, Max Weber har kaldt ansvarsetikken over for sindelagsetikken. Mellem repræsentanterne for samfundets materielle interesser, dem med ansvaret for at hjulene holdes i gang, og at maskineriet fungerer – og så de uforpligtede. Det er i så henseende ikke noget tilfælde, at nej-fløjen blandt de konservative på rigsdagen talte partifunktionærer, præster, universitetsfolk og ungdomsledere, mens scavenianerne var repræsenteret af handel og industri – ej heller at Frihedsrådet var domineret af professorer! Heraf følger at kollaborationen ikke på forhånd vil kunne diskvalificeres som *moralsk mindre værdig* end modstanden. Valget var et spørgsmål om *loyalitet*. Og hvilke loyalitetsbindinger der i sidste instans blev belønnet, og hvilke der blev kriminaliseret, afgjorde sejrherrene, dvs. de allierede og modstandsbevægelserne. Og da det nu en gang er sejrherrene der skriver historien, er det jo også dem, der skaber eftermælet. Og det er just dette, der giver forskellen på kollaborationen og modstanden, på en de Gaulle og en Pétain, og på en Christmas Møller og en Scavenius!

Det er historikerens opgave at gennembryde den mur af virkelighedsforfalskning, som retsopgøret og krigsskyldsdiskussionen rejste. Det kan han gøre i kraft af sin kritiske skoling og sin viden, men han gør det naturligvis ikke uden engagement. Hvad enten han åbent vedstår sine holdninger eller skjuler dem bag sin videnskabelighed, influerer de naturligvis på hans problemstillinger og hans tolkninger. Jeg lægger ikke i disputatsen skjul på, at samarbejdspolitikken efter min mening havde

overlevet sig selv i 1943 (I s. 18). Jeg har aldrig kunnet hylde det argument, som var så fremtrædende i den socialdemokratiske agitation i augustdagene, nemlig at det store opgør uden for Danmarks grænser ikke vedkom os. Og det hænger naturligvis igen sammen med min opfattelse af, at verdenskrigen ikke blot var en national kamp, men også et opgør med fascisme og reaktion. Som aktivt engageret på samarbejdslinjen under besættelsen og som fremtrædende medlem af det politiske establishment i dag har KBA (naturligvis) en anden vurdering. Han erklærer sig således stort set enig med politikernes dispositioner under krigen og slutter sin opposition med at udtrykke en dyb respekt for de folkevalgte ledere, »som i en afgørende periode under besættelsen førte den politik, de anså for at tjene den danske befolkning bedst« (Historie s. 141 f.). Som det fremgår af disputatsen, mener jeg ikke, at denne forklaring er udtømmende. Men omvendt kan jeg følge den et langt stykke af vejen. Jeg vil oven i købet mene, at min bog meget klart peger på og skildrer politikernes rolleopfattelse og deres dilemma og tvangssituation, dette at de ikke kunne handle anderledes, end de gjorde. Det er netop denne rolle, der giver kollaborationen dens tragiske, næsten shakespear'ske dimension.

Men omvendt er det jo også den rolle, der for en stor gruppe danskere gjorde augustoprøret nødvendigt.

En kort bemærkning fra K.B. Andersen i anledning af Hans Kirchhoffs indlæg

Hans Kirchhoff har skrevet, hvad han kalder »Et svar til folketingets formand, fhv. udenrigsminister K.B. Andersen«. Det fremgår af svaret, at det er et forsøg på at kommentere nogle af de synspunkter, jeg gav udtryk for i mit indlæg ved forsvaret af Hans Kirchhoffs afhandling 2. november 1979. Det virker imidlertid vildledende, når Kirchhoff har betitlet sit svar: »Omkring den socialdemokratiske historieskrivning 1940-45«. Det er nemlig ikke det emne, mit indlæg forsøger at dække.

Svaret giver i øvrigt ikke anledning, endsige inspiration, til mange bemærkninger. Hovedårsagen hertil er, at Kirchhoff ganske enkelt går ud fra, jeg ikke har læst hans afhandling! Han skriver, at han tror, »at K.B.A. slet ikke har læst min bog grundig nok. Han har kun punktlæst den – først og fremmest naturligvis indledning og konklusion« – og senere: »karakteristisk for hans punktlæsning af afhandlingen«. Nu er det altså ikke blot en trossag, men en kendsgerning.

Det er både ubehageligt og pinligt at skulle argumentere på det plan. Beskyldninger kan være så ærekrænkende, at blot det at skulle dementere dem er ubehageligt. Selvfølgelig har jeg læst hver side i Kirchhoffs afhandling. Det fremgår blandt andet af de mange sidehenvisninger, spredt over hele værket, der forekommer i mit indlæg. Kirchhoff taler altså – også her – uden dokumentation og uden saglig basis for sine påstande. Det følgende er derfor *ikke* et svar til Kirchhoff, men nogle korte bemærkninger til læserne af Kirchhoffs indlæg.

1. Kirchhoff indleder med at korrigere referatet i Aktuelt dagen efter forsvaret – jeg citerer – »hvorefter Kirchhoff erklærede sig helt enig med K.B.A. Det modsatte var naturligvis tilfældet – men sætternissen har det jo med at optræde så vældig belejligt!«. Når jeg fremdrager dette – som selvfølgelig er en detalje – er det, fordi det tjener til belysning af Kirchhoffs arbejdsform. For det første drejer det sig jo helt klart for enhver, der ser ordene i sammenhængen, om en trykfejl. Men yderligere er fejlen allerede korrigeret. Viggo Sjøqvist, der havde refereret det mundtlige forsvar i Aktuelt 3. november, havde i bladets udgave af 5. november følgende lille rettelse:

»I referatet lørdag den 3. af Kirchhoffs disputats har der indsneget sig en meningsforstyrrende fejl. Der skulle stå: »I sit svar erklærede Kirchhoff sig stort set uenig med K.B. Andersen«.«

Jeg er ikke forundret over, at Kirchhoff ikke har undersøgt, om den fejl var blevet rettet. Denne lille episode er helt typisk for såvel den grundighed som den forudindtagethed, der præger Kirchhoffs disputats, og navnlig hans reaktion på min opposition.

2. Kirchhoff giver nogle oplysninger om »De ældres råd« og min forbindelse med det. De er forkerte, hvilket fremgår af allerede offentliggjort materiale. (Se f.eks. Henrik S. Nissen og Henning Poulsen »På dansk friheds grund«).

3. Kirchhoff skriver, at han kun kan tillægge mit vidneudsagn ringe værdi. Jeg håber, at han tillægger de over 150 vidneudsagn – i form af samtaler og breve – han har benyttet ved udarbejdelsen af sin disputats (III, s. 60-65) større værdi. Jeg er ikke klar over kriteriet.

4. Mine kritiske bemærkninger om manglende dokumentation for en række påstande afviser Kirchhoff principielt med et »nu lader sandheden sig jo ikke måle med antallet af notehenvisninger« hvorefter han dog gør nogle ikke særligt vellykkede forsøg på en – altså efterfølgende – dokumentation.

5. Kirchhoff angriber mit svar på hans bemærkning om, at forholdene omkring formandsskiftet i De samvirkende Fagforbund »ikke er klar-

lagt«. Efter at have læst Kirchhoffs svar på dette punkt har jeg ingen anledning til at korrigere min kritik i min opposition. Det interessante i denne sammenhæng er da også noget andet, nemlig at Kirchhoff *nu* mener sig i stand til at levere en lang udredning om dette forhold, der altså efter hans eget udsagn ikke var klarlagt. Eksemplet taler for sig selv.

6. Kirchhoff skriver, at det »afgørende kritikpunkt« i forhold til DKP »er naturligvis her DKP's kolbøtte den 22. juni 1941«. Dette er ganske klart i strid med sandheden. Det »afgørende kritikpunkt« var, som det fremgår af gengivelsen af min opposition i *Historie*, nr. 3, 1980 (s. 137-139), kommunisternes optræden i *sommeren 1940*, specielt deres reaktion på Hitlers tale af 19. juli 1940. Dette eksempel anføres for at vise, at man desværre ikke kan stole på Kirchhoffs gengivelse af de kilder, han henviser til.

7. Til sidst blot et enkelt – til gengæld klart – eksempel på den form for manipulation, Kirchhoff betjener sig af. I forbindelse med omtalen af politikernes holdning til 29. august 1943 citerer Kirchhoff mig for bemærkningen om »de ulykker, som netop den 29. august førte med sig«. Det var da indlysende, at det måtte indgå i politikernes overvejelser forud for bruddet den 29. august, hvilke konsekvenser et sådant brud kunne få i retning af jødeforfølgelser, deportationer m.m. I min ovennævnte bemærkning ligger helt klart ikke en vurdering af 29. augustbruddet som sådant, men nogle af dets *negative* følger. Kirchhoff læser imidlertid også her på sin egen måde, idet han skriver: »Altså vurderer han her den 29. august som en ulykke«. Kommentarer til denne Erasmus Montanuslogik er overflødige.

Da Kirchhoff postulerer, *at* jeg ikke har læst hans afhandling, *at* det nærmest er en belastende omstændighed, at jeg på nært hold har oplevet den fase af besættelsestidens historie, han beskæftiger sig med, og *da* han citerer forkert og manipulerer med citater når han citerer korrekt, skal jeg afstå fra yderligere bemærkninger i dette indlæg, der altså som sagt ikke er et svar til Kirchhoff, men nogle kommentarer til orientering for læserne. Der er ikke røkket ved de synspunkter, jeg fremførte i min opposition, hvortil jeg derfor stadig henviser.

På afgørende kritikpunkter er jeg jo i øvrigt på linie med professor H.P. Clausens vurdering. Det gælder f.eks. den forskellige måde, hvorpå Kirchhoff vurderer sine kilder (*Historie*, 3, 1980, s. 116), mangelen ved referencerammen for værkets politiske vurderinger (samme sted s. 125), brugen af ordet »kollaboration« (samme sted s. 126) og den manglende forståelse af de politiske vilkår (samme sted s. 128).

– og et kort svar fra Hans Kirchhoff

K.B. Andersen fortsætter og forstærker sine angreb på mig for citatfusk, historieforvrængning og manipulation. Men i kardinalspørgsmålet om den socialdemokratiske strategi 1940-43, herunder det vigtige punkt om hvorvidt partiledelsen ønskede et brud med samarbejdspolitikken eller ej, bringer han intet som helst nyt – og det til trods for at han i sin opposition hævdede at ligge inde med en række udtalelser herom! Tværtimod undflyr han overhovedet denne diskussion til fordel for en række skinfægtninger omkring detailproblemer, der skal rejse en generel tvivl om min hæderlighed som historiker.

På denne baggrund ser jeg intet som helst konstruktivt i at fortsætte debatten. Med skuffelse må jeg således også konstatere, at jeg har fejlbedømt K.B. Andersens stærke fokusering på de negative følgevirkninger af den 29. august som udtryk for en åbning i den socialdemokratiske historieskrivning henimod en sandere virkelighedsopfattelse. Dette er altså ikke tilfældet. Tværtimod konstaterer K.B.A. til slut, at mit svar ikke har røkket ved hans synspunkter overhovedet. Det er denne totale uberørthed af en nok så massiv dokumentation, der fortsat rejser tvivl hos mig om, hvorvidt K.B.A. virkelig har læst min disputats ordentligt. For hvad er forklaringen ellers?